

**SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE: ROMA İMPARATORU
ANTONINUS PIUS'UN ÇEVİRİSİ**

Cemil KOYUNCU*

Öz

Scriptores Historiae Augustae, Hadrianus'tan Numerianus'a kadar olan Roma İmparatorlarının, (Augusti), muhtemel varislerinin (Caesares) ve bu dönemde imparatorluğa geçmek için hak iddia edenlerin (Tyranni) biyografilerinden (otuz) oluşan ve çeşitli yazarlara atfedilen bir yapıttır ve Roma İmparatorluk tarihi üzerine araştırma yapanlar için önemlidir. Bu makalede Iulius Capitolinus tarafından yazılan Roma'nın Augustus'tan sonra en uzun süre tahtta kalan ikinci İmparatoru Antoninus Pius'un biyografisi Latince'den Türkçeye çevrilmiş ve irdelenmiştir. Antoninus "Beş İyi İmparator" olarak da adlandırılan dönemde (M.S. 96-180), M.S. 10 Temmuz 138-ve 9 Mart 161 yılları arasında Roma İmparatorluğu yapmıştır. Genel olarak barışçıl bir siyaset izleyen Antoninus, ekonomi politikalarıyla da ünlüydü. Ayrıca, M.S. 135-136 yılları arasında Asia (Anadolu) proconsullüğü yapmış ve burada parlak bir yöneticilik göstermiştir. İmparatorluğu sırasında Anadolu'nun batısında meydana gelen depremler nedeniyle şehirler büyük hasar görmüş ve Antoninus bunların onarılması hususunda özenli davranmıştır.

Anahtar sözcükler: Antoninus Pius, Roma, İmparator, Scriptores Historiae

Abstract**Scriptores Historiae Augustae: Translation of Roman Emperor
Antoninus Pius**

Scriptores Historiae Augustae is a work of various authors from the biographies (thirty) of the Roman Emperors from Hadrian to

* Öğr. Gör. Dr. Cemil Koyuncu, Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, koyuncucemil@hotmail.com

Numerian, (Augusti), probable heirs (Caesares) and pretenders to the throne at this time (Tyranni) and It is This work is important for those who research roman empire history. In this article, the biography of Emperor Antoninus Pius, which was written by Julius Capitolinus, for the and the second longest-reigning emperor after Augustus was translated into Turkish and examined. Antoninus is also known as one of the "Five Good Emperors" (A.D. 96-180),. Between 10 July 138 A.D- 9 March 161 A.D. , he was Roman emperor. Following a generally peaceful politics, Antoninus was also famous for his economic policies. In A.D. 135-136 he worked as a the proconsul of Asia (Anatolia), where he showed successful management. During his reign, the cities were seriously damaged due to the earthquakes that took place in the western part of Anatolia and Antoninus was diligent in repairing them.

Keywords: *Antoninus Pius, Rome, Imperator, Scriptores Historiae*

GİRİŞ

Scriptores Historiae Augustae Eseri Hakkında

Scriptores Historiae Augustae, Hadrianus'tan Numerianus'a kadar olan Roma İmparatorların (*Augusti*), muhtemel varislerinin (*Caesares*) ve bu dönemde imparatorluğa geçmek için hak iddia edenlerin (*Tyranni*) biyografilerinden oluşan bir yapıttır. Toplam otuz biyografiden oluşur, birçoğu tek bir imparatorun hayatını anlatırken bazılarının içerisinde birden fazla yönetici hakkında bilgi verir. Örneğin bir tanesi imparatorluğa talip olan otuz tiranın kısaca toplu olarak biyografilerini verir. Eserin tamamı Hadrianus'tan Numerianus'a kadardır (M.S. 117-284) ancak M.S. 244 ve M.S. 259 arasında boşluk vardır. IX. yüzyıl ve X. yüzyıla ait el yazmalarında yapıtın orijinal adı, *Vitae diversorum principum et tyrannorum a Divo Hadriano usque ad Numerianum diversis compositae'dır*. (Tanrısal Hadrianus'tan Numerianus'a kadar farklı yazarlar tarafından oluşturulmuş çeşitli Princeps ve Tiranların yaşamları). Ancak eserin bilinen adı ise *Scriptores Historiae Augustae'dır*. On yedinci yüzyılda, editör Isaac Casaubon, Vopiscus'un İmparator Tacitus'a (*Tac. 10.3*) *scriptorem historiae Augustae* ifadesinden ötürü esere bu ismi vermiştir ve günümüze kadar bu şekilde gelmiştir.¹

Scriptores Historiae Augustae otuz biyografiden oluşur ve bunların hepsi tek bir yazarın elinden çıkma değildir, altı farklı yazar tarafından yazıldığı

¹ Mellor 2002: 157.

bilinir. Bu yazarlar genel olarak Diocletianus (M.S. 284–306) ve I. Constantinus (M.S. 306–37) döneminde yaşamışlardır. Hadrianus, Lucius Aelius, Septimius Severus, Pescennius Niger, Caracalla ve Geta Aelius'un biyografileri Spartianus'a; Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus, Pertinax, Didius Iulianus, Clodius Albinus, Macrinus, Maximinus Thraks, I., II., ve III. Gordianus, Pupienus ve Balbinus'un biyografileri Julius Capitolinus'a, Commodus, Diadumenianus, Heliogabalus, ve Severus Aleksander'inkiler Aelius Lampridius'a; Valerianus Vulcacius Gallienus, Otuz Tiran ve Divus Claudius Trebellius Pollio'ya; Aurelianus, Tacitus, Probus, Dört Tiran, Carus, Carinus ve Numerianus'un biyografileri ise Flavius Vopiscus'a aittir.

Scriptores Historiae Augustae eserinin yazarları biyografilerini oluştururken tek bir kaynağa bağlı kalmadıkları görülür. Bu eserde biyografi yazımındaki materyal kullanımı kategorilere ayrılabilir; bunlar geniş ölçekli doküman (mektuplar, resmi kararlar, senato seçimleri, vb.) kullanımının yanı sıra, sansasyonel dedikodular gibi karışık bilgilerle doludur. Ayrıca imparatorların sözlerinden alıntılar ve diğer antik yazarlar kaynak olarak gösterilmiştir. *Scriptores Historiae Augustae* yazarları kendinden önceki biyografi yazarlarından etkilenmiştir. Bu alandaki en büyük öncülleri olan Suetonius'un (M.S.69-122) *On İki Caesar'ın Yaşamı* adlı yapıtının etkileri açıkça görülür. Her iki eser de imparatorların doğumu ve erken yaşamıyla başlar, ölümden sonra verilen onurlarla kapanır.² Öte yandan bilim adamları bu eserin içerisinde şüpheli ve aşırı derece yanlış bilgiler olduğu görüşündedir. Her ne kadar *Scriptores Historiae Augustae*'in tarihsel bir kaynak olarak güvenilirliği sorgulansa da bu dönemlere ait kaynakların (M.S. 117-284) az olması sebebiyle, Roma İmparatorluk tarihini üzerine araştırma yapanlar için önemli bir yer tutar.

ANTONINUS PIUS

Hoşgörülü olmasından ötürü, "*Pius propter clementiam dictus est.*", Pius sıfatıyla onurlandırılan Antoninus M.S. 19 Eylül 86 yılında ünlü Lanuvium'da doğmuştur. Ailesi GALLIA NARBONENSIS'in Niemausus (Nîmes-Fransa) kentinden göç etmiştir. Eski zengin aristokratik bir aileye mensuptu ve İtalya yakınlarında çok sayıda mülkleri ile Roma civarında tuğla fabrikaları vardı. Bunlar arasında en değerli olanı Etruria yakınındaki Lorium'daki villasıydı. Baba tarafından dedesi, ve ünlü Romalı general Corbulo'nun önderlik ettiği lejyonun komutanıydı ve Vespasianus'un destekçisiydi. M.S. 85 yılında Domitianus ile birlikte ikinci kez *consul* olmuştu. Asıl adı Titus Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus'dur. Eutropius onu eserinde Fulvius olarak adlandırır ancak yazıtta Fulvus, bu kitapta ise Arrius olarak da geçer. İmparator olduktan sonra adı tam olarak,

² Mellor 2002: 158.

İmparator Titus Aelius Hadrianus Antoninus'dur. Eutropius'un dediği gibi, daha sonra hoşgörülü olmasından ötürü *Pius* olarak adlandırıldı.

Antoninus'un M.S. 121 yılından önce resmi kariyeri ile ilgili kayıtlar olmadığı için *toga virilisi*³ muhtemelen M.S. 100-101 yılları arasında giymiş olmalıydı.⁴ Karısı Annia Galeria Faustina'dır. İmparatorluğunun üçüncü yılında onu yitirmişti. İki oğlu ve iki kızı olmak üzere dört çocuğu vardı. Oğullarının adı, M. Aurelius Fulvus Antoninus ve M. Galerius Aurelius Antoninus, kızlarının ise, Aurelia Fadilla ve Galeria Faustina'dır. Faustina dışındakilerin hepsi M.S. 138 yılından önce hayatını kaybetmişti.

Antoninus "Beş iyi imparator" olarak da adlandırılan dönemde (M.S. 96-180), M.S. 10 Temmuz 138-161 yılları arasında tahtta kalmıştır. Augustus'tan sonra en uzun süre imparatorluk yapan kişidir. M.S. 135-136 yılları arasında *Asia proconsullüğü* yapmıştır⁵ ve burada parlak bir yöneticilik göstermiştir. Hadrianus muhtemelen bu nedenle onu elli bir yaşında evlat edindi ve varisi ilan etti.

İmparatorluk yönetimini Hadrianus'un kurduğu sistemde devam ettirdi. Senatoyla ilişkisi genel olarak uyumluydu. Hükümrancılığının başlangıcında Hadrianus'un genişlemeci olmayan, philhellenik ve kozmopolit politikalarını kabullenmeyip bunları boşa çıkarmak isteyen bazı senatörlerin bu yöndeki davranışlarını engelledi. İflas etmiş senatörlere para yardımı yaptı.⁶ Kamu harcamalarına ve sosyal işlere çok para harcadı. İtalya'nın olduğu kadar eyaletleri de zenginleştirmek için de para harcadı. Köleler ve fakirler de bu dönemde zenginleşti. Özellikle uzun süren barışçıl ortamdan sonra, eyaletlerden gelen kişilerin yönetimde yükselmesini sağladı. Yunanistan, Anadolu ve Ege adalarındaki kentlerin isteklerini yerine getirmeye çalıştı. Depremden, yangından ve selden zarar gören kentlere yardım etti buna karşın öldüğünde hazinede iki milyar *sesterius* bıraktı ki bu Tiberius'tan sonra hazinede biriken en yüksek miktardı. Yasalar konusunda son derece bilgiliydi, kölelerini öldüren ya da onlara kötü davranan sahiplerine cezaları artırdı, Yahudilere sünnet iznini verdi ve Hıristiyanların öldürülmesini yasakladı. Çocuk kaçıranlara verilen sert cezaları daha da sertleştirdi ki çocuk kaçıranlar eyaletlerde ve İtalya'da korku verici bir şekilde kırbaçlanıyordu. Ordudan kaçanların cezalarını azalttı, tutsakları on yıl madenlerde çalıştırdıktan sonra serbest bıraktı.⁷

³ 14-18 yaş arasında Romalı gençlerin reşit olduklarını göstermek için giydiği uzun beyaz renkteki kıyafetidir.

⁴ Bryant 1845: 11.

⁵ Bowman 134-135 yılları arasında olduğunu düşünür. Bkz. Bowman 2000: 149.

⁶ A. Ward, 2009: 335.

⁷ A. Ward, 2009: 336.

Hadrianus'un söz verdiği bütün kamu işlerini tamamlamaya çalıştı. Ostia'daki hamam inşaatı, Puteoli'deki iskele, Capua'daki amfiteyatroyenileme çalışmaları bunlardan bazılarıydı.⁸ M.S. 148 yılında Roma'nın geleneksel kuruluş tarihinin (M.Ö. 753) dokuz yüzüncü yıl dönümü için özel kutlamalar yapılmasını emretti.⁹

Dış ilişkilerde genellikle barışçıl yollardan sonuca ulaşmayı tercih etti. Askeri alanda ölçülüydü ve genişlemekten ziyade var olan eyaletleri korumayı tercih etti. Doğudaki krallar onun öğütlerini dinlediler ve Parthia kralının Armenia'yı işgal etmesini bir mektubuyla engelledi. Batıdaki *Quadilere*¹⁰ kral tayin etti.¹¹ (*Rex Quadis datus*) Ancak bu dönemde Roma'nın askeri gücü de tartışılabilir hale gelmeye başlamıştı. Çünkü Traianus ve Hadrianus'tan sonra Antoninus'un hazineyi koruma politikası askerleri durgunlaştırdı. Sınırlarda Germenler, Hunlar (Tauro-Scythia), Persler ve Araplar Roma'nın silahlarını, taktiklerini ve stratejilerini taklit ederek ilerlemeler sağlıyordu. Artık Germenler ve Persler de daha donanımlı ve eğitilmiş askerlere sahiplerdi. Zira onun ölümünden sonra, *Gallia, Dacia, Parthia, Africa*'da çok ciddi sorunlar çıkmıştır. Öte yandan onun döneminde *Britannia* ve *Germania* sınırları da hareketliydi burada Hadrianus'un politikasını sürdürdü, *Caledonia*'nın eteklerinde bugünkü Clyde ve Forth nehirlerinin arasında kerpiçten yapılmış yaklaşık elli beş km uzunluğunda sur duvarı inşa ettirdi.

Antoninus döneminde Anadolu'nun güneybatı kıyılarında M.S. 140 yılında deprem oldu ve bundan en çok etkilenen şehir Rhodos oldu. Ayrıca, *Cos, Caria, Lycia* ve *Pisidia*'nın batısı da bu depremden çok zarar gördü. *Stratoniceia*'daki Dionysos tapınağı yerle bir olmuştu. *Stratoniceia* halkı ve *Lycia*'daki Cyanae kenti Antoninus'un büyük yardımlarından dolayı ona bağlılıklarını yazıtlarda belirtmişlerdir.¹² Aynı şekilde Antoninus'un ölümünden önce (M.S. 152) çok yıkıcı bir deprem sonucunda, Mitylene, Smyrna, Ephesos, ve *Bithynia*'nın kentleri ve en çok da Cyzicus zarar gördü.¹³ Dio'ya göre bu kentteki, bütün tapınaklar arasında en büyük ve en güzeli, Hadrianus'a adanmış olan tapınak yıkılmıştır.¹⁴ Pausanias, Antoninus'nun yenileme çalışmaları için Yunanlılara ve barbarlara çok fazla para verdiğini ve *Ionia*'da yeni binalar inşa ettirdiğini aktarmıştır.¹⁵

⁸ Bryant 1845: 116.

⁹ Scarre 1995: 110.

¹⁰ Germen kabilesi.

¹¹ Bryant 1895: 51.

¹² Bryant 1895: 47.

¹³ Bryant 1895: 67.

¹⁴ Dio Cassius *Epitome*.,70.4.1-2;

¹⁵ Pausanias, 8, 43.

Antoninus, bir akşam yemeğinde Alp peynirini fazla kaçırdıktan sonra ateşlendi, durumu ağırlaşınca, devleti ve kızını M.S. 138 evlat edindiği Marcus Aurelius'a teslim etti. M.S. 7 Mart 161 yılında öldü. Evlat edindiği iki oğlu Marcus Aurelius Antoninus ve L.Aurelius Verus birlikte imparator oldular.

Resim 1. Antoninus Pius¹⁶

¹⁶ www.pinterest.com (Erişim tarihi 1 Ocak 2017)

Resim 2. Ostia Antica'da Antoninus Pius'a adanmış bir yazıt.¹⁷ (M.S. 138)

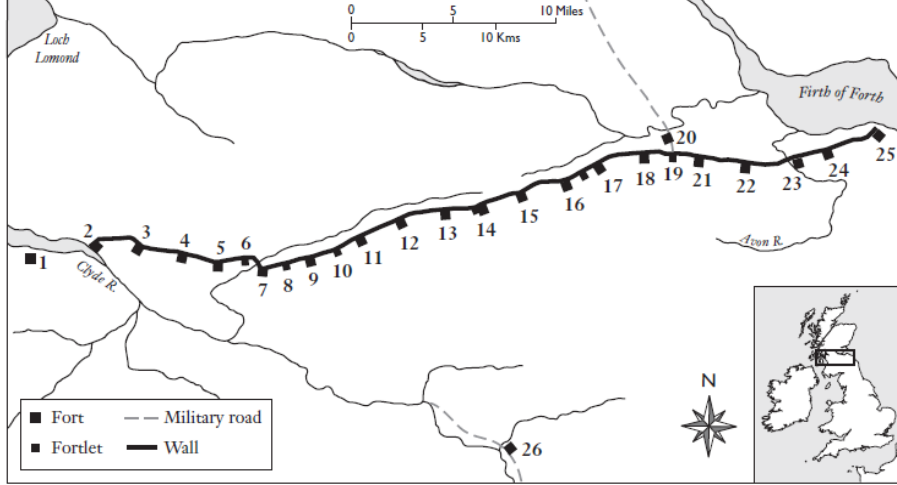
1 IMPERATORI · CAESARI · DIVI
 HADRIANI · FILIO · DIVI · TRAIANI
 PARTHICI · NEPOTI · DIVI · NERVAE
 PRONEPOTI · TITO · AELIO · HADRIANO
 5 ANTONINO · AVGVSTO · PIO · TRIBVNICIA · POTESTATE
 CONSVLI · DESIGNATO · II

“Tanrısal Hadrianus’un Oğlu, Parth fatihi Tanrısal Traianus’un torunu, Tanrısal Nerva’nın torununun oğlu *Tribunicia Potestas* yetkisine sahip olan ve ikinci kez atanmış *consul* İmparator Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius’a (adanmıştır).”

¹⁷ http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Ostia/Ostia_Antica/Regio_II/Caserma_dei_Vigili/inscriptions/1.html (Erişim tarihi 3 Ocak 2017)

Resim 3. Antoninus Sütunu. Antoninus ve Faustina'nın ölümünün kollarında tanrılaşdırılması.¹⁸ (M.S. 161 Roma)

Resim 4. Antoninus Duvarı (L.Adkins, R. Adkins: 2004:103)

¹⁸ <http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/capolavori/cortile-della-pinacoteca.html#&gid=1&pid=1> (Erişim tarihi 2 Mayıs 2017)

METNİN ÇEVİRİSİ

IULIUS CAPITOLINUS'DAN ANTONINUS PIUS

I. Titus Aurelius Fulvus Boionius Antoninus Pius¹⁹ baba tarafından soyu Gallia Transalpina'dan açıkça belirtmek gerekirse Nimes kentinden gelir, dedesi Titus Aurelius Fulvus farklı görevlerden (*honores*) sonra ikinci kez *consul*²⁰ ve kent *praefectus* oldu, *consul* olan babası Aurelius Fulvus sert mizaçlı ve dürüst bir adamdı, Büyükannesi Boionia Procilla, annesi Arria Fadilla'dır, annesinin babası, iki kez *consullük* yapmış, adaletli ve yönetim yetkisini alınca Nerva'yı affeden Arrius Antoninus'dur,²¹ üvey kız kardeşi Iulia Fadilla üvey babası Iulius Lupus *consularis* statüsünde bir adamdı²², kayınpederi Annius Verus, karısı Annia Faustina, iki erkek²³ ve iki kız çocuk doğurdu²⁴, büyük kızının kocası Lamia Silanus, küçük kızının kocası ise Marcus Antoninus idi.

Antoninus Pius, 19 Eylül'de Flavius Domitianus'un XII. *consullüğünde* ve Cornelius Doleballa *consul* iken Lanuvina'daki villada doğdu. (19 Eylül M.S. 86) Via Aurelia yolunda Lorium'da eğitim gördü, daha sonra orada *palatium* inşa ettirdi, kalıntıları bugün de ayaktadır. Çocukluğunu önce büyük babasıyla daha sonra annesinin babasıyla geçirdi, tüm ailesine bağlılığını her zaman gösterdiği için bütün kuzenlerinin, üvey babasının ve birçok yakınlarının mirasıyla zenginleşti.

II. Antoninus, dış görünüş bakımından dikkat çekici bir adamdı, parlak zekalı, huy olarak vicdanlı birisiydi, soylu görünüşlü, doğuştan sakin, seçkin bir belagat ustası, parlak bir edebiyatçı, dikkat çekici derecede ihtiyatlı, çalışkan bir çiftçi, kibar ve cömert, başkalarına saygılı bir adamdı ve bütün bunları gösterişsiz ve ölçülü bir şekilde elde etti, kısacası her bakımdan

¹⁹ Evlat edinilmeden önceki adı, T. Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus, bkz. *CIL* VIII. 8239

²⁰ Roma cumhuriyet döneminde en yüksek askeri ve idari yetkiye sahip olan kamu görevlisidir. (*magistratus*) Cumhuriyet dönemi boyunca *comitia centuriata* (meclis) tarafından seçilmiştir ancak İmparatorluk döneminde bu meclis kaldırılınca, bazen imparatorların kendisi yakınlarını aday gösterdiler, bazen de bizzat kendilerini *consul* ilan ettiler.

²¹ M.S. 69 yılındaki olaylarda hayatta kalan önemli aristokratlardan birisidir. İlk *consullüğünü* Vitellius Roma şehrinin hakimi iken yaptı. Vespasianus'un önemli destekçilerinden birisiydi.

²² M.S. 98 yılı *consulüdü*.

²³ Hadrianus'un *Mausoleum*undaki mezar yazıtlarına göre isimleri; M.Aurelius Fulvus Antoninus ve M. Galerius Aurelius Antoninus *CIL*, 988-989. Her ikisi de babaları Hadrianus tarafından evlat edinilmeden önce öldüler.

²⁴ Aurelia Fadilla ve Galeria Faustina'dır.

övgüye değer biriydi ve haklı olarak iyi adamlar arasında sayılanların düşüncesiyle (*ex bonorum sententia*) Numa Pompilius ile karşılaştırıldı. *Pius* lakabı senato tarafından, şu sebeplerden ötürü verildi: gerek senatoda hazır bulunduğu bir toplantıda çok yaşlanmış ve zayıf üvey babasına kendi eliyle destek olduğu için, (bu davranışı aslında büyük bir *pietasa*²⁵ sahip olduğunu kanıtlamaya yeterli değildir, çünkü yapmak zorunda olduğunu yapan bir kişinin *pius* olmasından ziyade bunları yapmayan bir kişi *impius*²⁶ olduğu içindir.) gerek Hadrianus'un sağlığı kötü iken öldürülmesini emrettiği kişileri koruduğu için, gerek herkesin engelleme çabalarına rağmen, Hadrianus'a ölümünden sonra sınırsız ve aşırı onurlar verilmesine karar verdiği için, gerek Hadrianus, kendisinin bu kişileri ortadan kaldırmasını istediği zaman büyük dikkatle ve özenle bunu engelleyebildiği için, gerekse doğası bakımından gerçekten son derece merhametli birisi olduğundan ve kendi döneminde zorba bir şey yapmamasından dolayı verildi. O ayrıca, bugüne kadar en düşük oran olan yıllık yüzde dört ile faiz aldı ve bunu kendi servetinden birçok kişiye yardım etmek için kullandı.

Cömert bir *quaestor*²⁷, parlak bir *praetor*²⁸ ve Catilius Severus ile *consul* oldu.²⁹ Bütün özel yaşantısını³⁰ topraklarında geçirdi ancak her yerde ünlü birisiydi. Hadrianus, dört *consul*'ün yönetimindeki İtalya'nın *Pius*'un en fazla toprağının olduğu o kısmının idaresini ona verdi, Hadrianus böyle bir adamın onurlu ve dingin olması nedeniyle bu kararı verdi.

III. İtalya'yı yönetme görevini Antoninus'a vermesi, imparator olacağının ilk işareti idi. Zira, *tribunala*³¹ çıktığı zaman, farklı tezahüratlar arasından şöyle ses bir geldi: "Ey Augustus, Tanrılar seni korusun." Asia'daki

²⁵ *Pietas*, (Sıfatı *Pius*) vatanseverlik, atalarına saygı, görev bilinci, sadakat, adalet, kibarlık gibi birçok erdemi içinde bulunduran ve Romalılar için son derece önemli bir kavramdır. Vergilius, Aeneas için "Pius Aeneas" sıfatını kullanmıştır.

²⁶ *Pius*'un zıt anlamı.

²⁷ Cumhuriyet döneminde finansal işlerden sorumluydu, ancak askeri görevleri de vardı. Önceleri *consuller* tarafından atanmasına rağmen sonra meclis tarafından seçilmiştir. Magistratlığın birinci basamağıdır. İmparatorluk döneminde ise bizzat imparator tarafından iki tane seçilirdi. (*quaestores Caesaris*) ve bunlar çoğu zaman *patrici* (soylu) ve genç yaşta idi

²⁸ M.Ö. 366 yılında Roma'da adaletin yönetilmesi için özel bir sorumluluk verilerek seçildi. (*praetor urbanus*) bazen de askeri yetkilerini de kullanmıştır. Ancak önemi giderek azalmış ve imparatorluk döneminde sadece onurlandırıcı bir unvan olmuştur.

²⁹ M.S. 120

³⁰ *Hadrianus*. XXIV. 9

³¹ Üzerinde en yüksek kamu görevlilerine ait oturakların bulunduğu yarım daire ya da kare şeklinde yükseltilmiş platformdur.

*proconsullük*³² görevini öylesine tamamladı ki tek başına büyükbabasını geçti. Yine *proconsullüğü* sırasında³³ da imparator olacağına şöyle bir işareti vardı: Tralles'teki³⁴ bir kadın rahip, adet üzerine her zaman şu isimle selamlardı: "Yaşasın *Proconsul*" ancak bu sefer böyle seslenmedi ve "Yaşasın imparator" dedi. Cyzicus'ta ise tanrının heykelciğinden (*simulacrum*) alınan taç onun heykeline takıldı. *Consullüğü*nden sonra, bahçesinde, mermerden bir boğa boynuzlarıyla ağacın dallarına takılmış şekilde asılı duruyordu ve gökyüzü pırl pırl iken yıldırım onun evine düşmüş ancak hiçbir zarar vermemiştir ve Etruria'da toprağın altına gömülmüş olan büyük kavanozlar (*dolium*) yeniden toprağın üzerinde bulunmuştur, bal arısı sürüsü Etruria'daki bütün heykellerini kaplamıştı ve uykusunda *penatların*³⁵ arasına Hadrianus'un heykelciğini alması için sürekli uyarıldı.

Antoninus, *Proconsullük* görevi için yola çıktıktan sonra büyük kızını yitirdi. Karısının aşırı özgür (*libertas*) ve basit (*facilitas*) yaşam tarzı hakkında çok şey söylendi ancak o bunu yüreğinin acısıyla bastırıldı. *Proconsullüğü*nden sonra, Hadrianus'un danışmanlardan birisi olarak çoğu zaman Roma'da yaşadı ve onun kendisine danıştığı bütün konularda daha ılımlı düşüncelerini her zaman açıkladı.

IV. Antoninus'un nasıl evlat edinildiği hakkında akla yatkın şöyle bir hikaye anlatılır: Hadrianus'un evlat edindiği ve Caesar dediği Helius (Aelius) Verus ölünce, senato toplantısı için gün belirleniyordu, Arrius Antoninus, üvey babasının yürütmesine yardım etmek için oraya geldi ve bu yüzden Hadrianus tarafından evlat edinildiği söylenir. Özellikle devleti her zaman iyi bir şekilde yönettiği ve *proconsullüğü* sırasında kendisini adaletli ve ağırbaşlı birisi olarak sunduğu için, bu olay, ne evlat edinilmesinin tamamen tek nedeni olabilirdi ne de olması gerekliydi. Çünkü Hadrianus, kendisinin onu evlat edinmek istediğini (*adoptare*) ilan edince, Hadrianus'un evlatlığı olmayı isteyip istemediğine kesin karar vermesi için süresi vardı. Bu tür bir evlat edinme yasaya bağlandı, Antoninus nasıl Hadrianus tarafından evlat edinildiyse aynı şekilde o da kendisine karısının kardeşinin oğlu M. Antoninus'u ve Hadrianus tarafından evlat edinilmiş olan Aelius Verus'un oğlu sonradan Verus Antoninus diye adlandırılan L. Verus'u evlat edindi. 25 Şubat'ta (*Kalendas Martiales*'in beşinci gününde) evlat edinildi³⁶, kendisi

³² *Consullük* görevini tamamlayanlar, *consul imperium* yetkisiyle önemli eyaletleri yönetmesi için *proconsul* olarak gönderilirdi.

³³ Yaklaşık M.S. 135 yılında.

³⁴ Bugünkü Aydın kentidir.

³⁵ *Penatlar*, özellikle Roma'nın erken dönemlerinde her evin en önemli özel inancıydı.

³⁶ M.S. 25 Şubat 138

hakkında bu şekilde düşündüğü için senatoda Hadrianus'a takdirlerini sunarak, babasına hem *imperium proconsulare*yi hem de *tribunicia potestası* paylaştılar. Onun hakkında ilk olarak şu anlatılır, ne olduğunu bilmediğim bir konu hakkında kendi ailesine biraz eli sıkı davrandığı için karısı tarafından eleştirilince şöyle söyledi: “Aptal! İmparatorluğa geçtikten sonra önceden sahip olduğumuz şeyi bile yitirdik.” Halka verdiği hediyeleri (*congiarum*) ve babasının söz vermiş olduklarını da kendi cebinden dağıttı³⁷. Hadrianus'un kamu işlerine de çok fazla para harcadı³⁸ ve kendisinin evlat edinilmesi nedeniyle ona sunulmuş olan *aurum coronarium*³⁹'un hepsini İtaliyelerden aldı, yarısını eyaletlere geri verdi.

V. Yaşadığı sürece babasına karşı son derece vefakar (*religiosissime*) davrandı. Hadrianus, Baiiae civarında ölünce, onun küllerini kadirşinaslığı ve saygısından ötürü Roma'ya getirdi, Domitia bahçelerine gömdü ve herkes karşı çıkmasına rağmen, onu tanrılar arasına yerleştirdi. Karısı Faustina'nın senato tarafından Augusta diye adlandırılmasına izin verdi. Kendisi de *Pius* lakabını aldı. Babası, annesi, büyük dedeleri ve artık ölmüş olan kardeşleri için karar verilen heykelleri seve seve kabul etti. Diğer onurları reddetmesine rağmen, kendi doğum günü için söz verilen Circus oyunlarını reddetmedi.⁴⁰ Hadrianus için son derece görkemli bir kalkan (*clipeum*) yaptırdı ve rahipler kurulu (*sacerdotes*) kurdu.

İmparator olduktan sonra, Hadrianus'un atadığı kişilerinden hiçbirini görevinden almadı ve bu konuda öylesine kararlıydı ki eyaletlerdeki iyi yöneticilerin yedi ve dokuz yıllık sürelerle görevde kalmalarını sağladı. *Legatusları*⁴¹ aracılığıyla birçok savaş yaptı. Zira, kerpiçten (*caespiticius*) başka bir sur yapıp, barbarlar yenildikten sonra, *Legatus* Lollius Urbicus aracılığıyla Britanniyalıları yendi.⁴² *Mauruları* barış yapmaya zorladı. Yöneticileri (*praesides*) ya da *legatları* aracılığıyla *Germanleri*, *Dacialıları* ve birçok soyları hatta isyan eden *Judaehıları* mahvetti. *Achae*'da hatta Mısır'da isyan eden halkları bastırdı. *Alan* akınlarını her zaman kontrol altında tuttu. VI. Kendi *procuratorlarına*⁴³ makul oranda vergi toplamalarını emretti ve bu oranı aşanların ise kendi işlerinden geri ödemelerini emretti.

³⁷ M.S. 139 yılında *Liberalitas* lejandı ile sikkelerde anılmıştır.

³⁸ Bryant 1895:38

³⁹ Roma'da muzaffer komutan için şehirlerin gönderdiği altın hediye.

⁴⁰ Bu tür oyunlar için bkz. Hadrianus, VIII. 2. Antoninus onuruna düzenlenen yarışlar Philocalus takviminde 19 Eylül'de listelenir.

⁴¹ Özellikle imparatorluk döneminde lejyon komutanıdır. Eyalette eğer tek bir lejyon varsa bu komutan aynı zamanda valilik görevini de yürütmüştür.

⁴² Muhtemelen M.Ö. 142 yılındadır.

⁴³ İmparatorluk döneminde diğerlerine göre daha küçük ve sakin eyaletlerin yöneticileridir.

Eyaletlere yük olan herhangi bir vergiden asla memnun olmadı. Kendi *procurator*larına karşı yapılan şikayetleri de seve seve dinledi.

Hadrianus'un cezalandırdığı kişiler için, Hadrianus'un da bizzat bunu yapacağını söyleyerek senatoya teklif sundu. İmparatorluk aşırılığını olabildiğince azaltılması değerine değer kattı, öte yandan sarayın müdavimleri, imparatorun haberciler aracılığıyla (*per internuntios*) bir iş yapılmamasından hoşnut değillerdi ve orada gizli olmayan şeylerle insanları ne korkutabildiler ne de onları satabildiler. Senatoyla ilişkilerinde imparator unvanını, sivil (*privatus*) vatandaş olduğunda başka bir *princeps* tarafından kendisine ne kadar saygı gösterilmesini istiyorsa o şekilde kullandı. Senato tarafından vatanın babası (*pater patriae*) unvanı verilince, ilk önce almayı reddetti ancak daha sonra olağanüstü şükran duygularıyla kabul etti. İmparatorluğunun üçüncü yılında karısı Faustina'yı kaybetti (M.S. 141) ve senato onu, adına oyunlar düzenleyerek, tapınak yapıp, rahipler (*flamines*) atayarak, gümüşten ve altından heykelini dikerek kutsadı. Bizzat kendisi de bunu kabul edince, Faustina'nın heykeli tüm *circus*lara konuldu. Senato tarafından altından olmasına karar verilen heykelin dikilmesini kendisi üstlendi. Ayrıca senatonun talebi üzerine o sırada *quaestor* olan M. Antoninus'u *consul* yaptı. Sonradan Antoninus adı verilen Annius Verus'u zamanından önce *quaestor* atadı. Ne eyaletler ne de herhangi genel bir iş hakkında dostlarına danışmadan bir karar verdi ve onların düşüncesini alarak kararlarına son şeklini verdi. Bununla birlikte, dostları onun bazı özel işlerini yaparken imparatorluk giysisi giymediğini gördü.

VII. Antoninus, gerçekten kendisine bağlı halkları öylesine özenle yönetti ki herkesle ve her şeyle sanki kendisininmiş gibi ilgilendi. Onun yönetimi sırasında bütün eyaletler zenginleşti. Journalcilerin kökü kazındı. Malların müsadere edilmesi hiç olmadığı kadar az oldu. Öyle ki bir kişi tiranlığa kalkışma suçu ile böylesi bir cezaya çarptırıldı, bu kişi Atilius Titianus'dur, senato tarafından cezalandırılınca, kendisi bu tertipte yer alan kişilerin araştırılmasını veto etti, bu kişinin oğlu da her zaman her konuda yardım gördü. Priscianus da tiranlığa kalkışma ile suçlandığı için öldü ancak kendi arzusuyla ve bu tertip hakkında da herhangi bir soruşturma açılmasını veto etti.

Antoninus öylesine zengin bir yaşam sürüyordu ki, idareli, ancak pinti değildi, masası özel hizmetkarları, kuş avcıları, (*aucupes*), balıkçıları (*piscatores*), ve avcıları (*venatores*) tarafından donatılırdı.⁴⁴ Daha önceden kendisinin kullandığı hamamı halka ücretsiz olarak açtı. Sivil bir vatandaşken sürdüğü yaşam tarzından hiçbir şeyi tamamen değiştirmede.

⁴⁴ Metanomia sanatı olduğu düşünülerek çevrilmiştir.

Hizmet etmeden para aldıklarını düşündüğü kişilerin maaşlarını kesti çünkü eğer bir insan kendi emek sarf etmeden devleti sömürüyorsa, bundan daha adi ve aslında zalimce bir şey olmadığını söylüyordu. Bu yüzden de Lirik şair Mesomedes'in maaşını azalttı. Bütün eyaletlerin bütçelerini ve vergilerini (*vectigalia*) çok iyi biliyordu. Kişisel servetini kızının üzerine yaptı ancak onun gelirini devlete bağışladı. İmparatorluk sarayının önemsiz malları ve kendi özel arazisinde bulunan mülkünü sattı ve zamanını mevsime göre farklı yerlerde geçirdi. Campania'ya kendi topraklarına gitmesi haricinde herhangi bir sefere çıkmadı, aşırı derece tutumlu davranan birisi olmasına rağmen, imparatorluk birliğinin eyaletlere ağır yük getirdiğini söylüyordu ve yine de bütün soylar nezdinde otoritesi büyüktü, merkezde olmak için kentte oturması nedeniyle dört bir yandan gelen habercileri ona kolayca ulaşırlardı.

VIII. Antoninus, halka hediyeler (*congiarium*) verdi, askerlere bağış yaptı.⁴⁵ Faustina'nın onuruna fakir genç kızlar için *Faustinianae* adı verilen bir kurum kurdu.⁴⁶ Onun şu işleri hala ayaktadır: Roma'da babasının anısı için olduğu söylenen Hadrianus tapınağı, yandıktan sonra restore edilen *Graecostadium*, kendisi tarafından yenilenen *Amphitheatrum*, Hadrianus'un mezarı, Agrippa tapınağı, Sublicius Köprüsü, ayrıca Pharos köprüsü, Caitae'daki liman ve Tarracinensis limanı restore edildi, Ostia'daki hamam, Antium suyu, Lanuvium tapınağıdır. Ayrıca birçok ulusa yeni binalar yapsınlar ve eskileri restore etsinler diye para yardımı yaptı, kentin *magistratlarına* ve senatörlerine görevlerini yerine getirmesi için yardım etti.

Antoninus, çocukları olan kişilerin vasiyetlerini tanımadı. O, ilk kez ceza korkusuyla bırakılan vasiyetin geçerli olamayacağını kararlaştırdı. Hayatta olan iyi bir yargıç için halef atamadı sadece kendisi isteyen *urbis praefectusu* Orfitus dışında. *Praetorius praefectus* Gavius Maximus, yerine son derece ağırbaşlı bir adam olan Tatius Maximus gelinceye kadar bu görevini yirmi yıl sürdürdü. Onun ölümünden sonra Antoninus bu göreve Fabius Cornelius Repentinus ve Furius Victorinus'u atadı. Ancak Repentinus *praefectus*luk görevine imparatorun cariyesi sayesinde getirildiği için rezil bir dedikoduyla yıkıldı. Yönetimi boyunca senatörlerin öldürülmemesi ilkesine öylesine bağlı kaldı ki, baba katili olduğunu itiraf eden bir kişinin yaşaması doğanın yasalarına aykırı olduğu için ıssız bir adaya kondu. Şarap, zeytinyağı, buğday kıtlığını gidermek için kendi hazinesine zarar verse de satın alıp halka ücretsiz dağıttı.

⁴⁵ M.S. 145 yılında kızı Faustina'nın Marcus ile evlenmesi nedeniyle dağıtmıştır. Bkz. X. 2

⁴⁶ *Puella Faustianae*, (Faustina'nın genç kızları) Antoninus, eşinin anısına bunu fakir kızların beslenmesine yardımcı olmak için kurmuştur.

IX. Onun döneminde bazı olağanüstü şeyler meydana geldi: Yukarıda bahsettiğimiz kıtlık, Circus'un yıkılışı,⁴⁷ Asia ve Rhodos kentlerini yıkmış olan deprem,⁴⁸ bunların hepsini olağanüstü bir şekilde yeniledi ve Roma'da üç yüz kırk *insulanın*⁴⁹ ve *domusun* yok olduğu yangın. Yine o dönemde Narbonensis halkı (*civitas*), Antiokheia kenti (*oppidum*) ve Kartaca forumu yandı. Tiber nehri taşı, kuyruklu yıldız görüldü, iki başlı çocuk doğdu ve tek bir embriyodan beşiz doğdu. *Arabia*'da bilinenden daha büyük sorguçlu bir yılan, kuyruğundan ortasına kadar kendisini yedi. *Arabia*'da sel oldu, Moesia'da ağaçların tepelerinden arpa bitti. Bunların dışında *Arabia*'da dört tane aslan birden evcilleşerek yakalanmak için kendi kendilerine boyun eğdiler.

Kral Pharasmenes⁵⁰, Roma'ya geldi ve Hadrianus'a gösterdiği saygından daha fazlasını ona gösterdi. Pacorus'u Lazların kralı olarak atadı. Parthların kralını⁵¹ *Armenialı*larla savaşmaktan yalnızca mektuplarıyla engelledi. Kral Abgarus'u⁵² Doğu bölgelerinden sadece otoritesiyle (*auctoritas*) uzaklaştırdı. Krallık davalarını sonuçlandırdı. Traianus'un ele geçirdiği Parthların krallık tahtını, kral geri istemesine rağmen vermedi. Antoninus, *procuratoru* ile Rhoemetalces arasında bir sorun olduğunu duyunca Rhoemetalces'i Bosphorus krallığına yeniden yolladı. Tauroscytlere karşı Olbiopolis'e yardım için Pontus'a birlikler yolladı ve Olbiopolis'in tutsaklarını vermesi için onlara sürekli baskı yaptı. Hiç kimse onun kadar yabancı uluslar arasında otoriteye sahip olmadı, her zaman içinde öyle bir barış sevgisi vardı ki bin tane düşman öldürmektense tek bir yurttaşının hayatını korumayı tercih ederim diyen Scipio'nun bu düşüncesini tekrarlardı.

X. Senato, Eylül ve Ekim ayının Antoninus ve Faustina diye adlandırılması gerektiğine karar verdi, ancak Antoninus bunu reddetti. Kızı Faustina'yı Marcus Antoninus ile evlendirdi⁵³, ve askerlere para dağıtacak kadar ünlü bir düğün yaptı. Verus Antoninus'u *quaestorluğundan* sonra *consul* yaptı. Khalkis'den getirttiği Apollonius'a, Marcus Antoninus'u teslim etmek için

⁴⁷ 1112 kişinin öldüğü söylenir.

⁴⁸ Rhodos kentini yıkan deprem M.S. 140 yılında meydana geldi. Kos Adası ve Karia'daki Stratonicia'da bu depremde yıkıldı. M.S. 151 yılında da ikinci deprem oldu ve Bithynia kentleri, Lesbos, Smyrna ve Ephesos yıkıldı.

⁴⁹ Genellikle tek odalardan oluşan apartman daireleridir. İmparatorluğun aşırı nüfusa sahip büyük kentlerinde özellikle İtalya'da kullanılmıştır. Kötü malzeme kullanımı ve bitişik olması sebebiyle küçük bir kıvılcım büyük yangınlara sebep olmuştur. M.S. Nero döneminde 64 yılındaki büyük yangın buna örnek gösterilebilir.

⁵⁰ Hiberia kralı.

⁵¹ III. Vologases

⁵² Osrhoene kralı

⁵³ M.S. 145

kendi oturduğu Tiberiana *Domus*'a (Tiberius'un evi) çağırınca Apollonius ona şöyle demişti: “öğretmen öğrencisine değil, öğrenci öğretmene gelmek zorundadır.” Antoninus ise gülererek şöyle dedi: “Apollonius için Khalkis'ten Roma'ya gelmek kendi evinden *palatiuma* gelmekten daha kolaydır.” İmparator onun maaş konusunda hırslı olduğunu fark etti. Örnekler arasında bu adamın *pietası* hakkında şöyle bir olay aktarılır: Marcus hocasının ölümüne ağlarken imparatorluk çalışanları tarafından *pietasını* göstermesinden uzaklaştırılınca, Antoninus şöyle dedi: “bir insan olduğu için ona izin verin çünkü ne felsefe ne de imparatorluk insanın duygularını engelleyebilir.”

Kendi *praefectus*larını zenginleştirdi ve *consullük* payeleri ile onurlandırdı. Eğer herhangi bir müsadere cezası verseyse, onların çocuklarına babasından kalan mallarını geri verdi ancak çocukların bunları babalarının aldığı eyaletlere geri vermesini yasayla sağladı. Affetmeye çok meyilli birisiydi. Düzenlenen oyunlarda, filleri ve *corocotta* denilen hayvanları, kaplanları, gergedanları, timsahları su aygırlarını ve dünyada ne kadar hayvan varsa hepsini sundu. Tek bir oyunda yüz aslanı kaplanlarla birlikte çıkardı.

XI. İmparatorluğu sırasında dostlarına sivil vatandaş olduğu zamankinden farklı davranmadı, dostları onun azatlılarıyla birlikte hiçbir zaman imparatora boş sözlerle övgüler düzmemişlerdi. Aslında azatlılarına son derece sert davrandı. Sahne sanatlarını sevdi. Balık tutmaktan, avlanmaktan ve dostlarıyla birlikte gezmekten ve sohbetten çok zevk alırdı. Sade vatandaş gibi (*privati modo*) dostlarıyla bağbozumu yapardı. Bütün eyaletlerdeki, filozoflara, hatiplere onur ve maaş verdi. Birçok kişi onun adı altında anlatılan söylevlerin başkasına ait olduğunu söylemeler de Marius Maximus, onların kendisine ait olduğunu belirtir. Dostlarıyla birlikte hem özel hem de genel şölenleri (*convivia*) paylaştı. Hasta olmadığı sürece kurban töreni için hiç vekil kullanmadı. Kendisi ve çocukları için onurlar istediği zaman her şeyi sivil vatandaş gibi yaptı. Bizzat, dostlarının şölenlerine sık sık katıldı. Antoninus'un kibarlığı hakkında başka örneklerin yanı sıra, seçkin bir örnek vardı: Homullus'un⁵⁴ evindeki kırmızımsı kolonları görüp hayran kalınca, ona bunları nereden aldığını sordu ve Homullus da ona; “başkasının evine geldiğin zaman dilsiz ve sağır ol” dedi, İmparator buna sabırla katlandı. Aslında o, Homullus'un birçok şakasına sabırla katlandı.

XII. İçtihat alanında birçok düzenleme yaptı ve bunun için hukuk alanında deneyimli, Vindius Verus, Salvius Valens, Volusius Maecianus, Ulpus Marcellus Diavolenus gibi kişilerden faydalandı. Herhangi bir yerde çıkan

⁵⁴ M. Valerius Homullus M.Ö. 152 yılı *consul*üdür.

ayaklanmayı zalimlikle değil ölçülü ve ciddiyetle bastırdı. Ölülerin kentlerin içerisine gömülmesini yasakladı. Gladyatör dövüşlerini ücretli yaptı. Araba yarışları koşusunu büyük özenle destekledi. Yaptığı bütün işin hesabını hem senatoda hem de bildiri ile halka verdi.

Yetmiş yaşında öldü⁵⁵ ancak ölümüyle sanki genç birisinin kaybı yaşanmış gibiydi. Onun ölümünün nasıl olduğu hakkında şöyle bir hikaye anlatılır: Yemekte Alp peynirini fazla kaçırınca, geceleyin kustu ertesi günde ise ateşlendi. Üçüncü günde ise durumunun ağırlaştığını anlayınca, Marcus Antoninus'a devleti ve kızını oradaki *praefectus*ların huzurunda teslim etti ve her zaman yatağında duran *Fortunanın*⁵⁶ altın heykelinin ona verilmesini emretti. O günkü *Tribunusa* dingin bir ruh (*aequanimitas*) görüntüsü verdi ve sanki uykuya dalıyor gibi döndü ve ruhunu *Lorium*'da teslim etti. Ateş yüzünden kendinden geçtiği için devlet ve öfkelenildiği krallar haricinde hiçbir şey hakkında konuşmadı. Şahsi bütçesini kızına bıraktı. Vasiyetinde bütün ev halkını yeterli bağışlarla onurlandırdı.

XIII. Uzun boylu ve yakışıklı birisiydi ancak uzun boylu olduğu için yaşlılıkla birlikte kamburu çıkınca, dik yürüsün diye göğsüne yerleştirilmiş ıhlamur ağacından kesilen tahtalar sarılmıştı. Öte yandan yaşlanınca, *saluatorlar* (selamlayıcılar) gelmeden önce gücünü korumak için kuru ekmeğe yerdi. Boğuk ve derin ancak güzel bir sesi vardı.

Oradaki herkes hevesli bir şekilde onu onurlandırmak için yarışınca ve bütün insanlar onun adaletini, merhametini, zekasını ve kutsal erdemini övünce, senato tarafından *divus* unvanı ile onurlandırıldı. Daha önceden en iyi *princeps*lere verilen bütün onurların verilmesi kararlaştırıldı. *Flamenliği*, oyunları, tapınak ve *Antoninianus* kardeşliğini (*sodales*⁵⁷) hak etti. Bütün *princeps*ler arasında neredeyse bir tek o hükümdarlığı süresince kesinlikle kendi vatandaşının ve düşmanın kanıyla kirlenmemiştir ve Numa'nın mutluluğuna, *pietasına*, dinginliğine ve dini adetlere her daim sahip olduğu için haklı olarak onunla karşılaştırılacak tarzda yaşadı.

⁵⁵ M.S. 7 Mart 196

⁵⁶ Kader tanrıçası.

⁵⁷ "Yoldaş, arkadaşı." Roma'daki rütbece daha düşük rahiplik.

KAYNAKÇA

- Adkins 2004: L. Adkins, *Handbook to Life In Ancient Rome*, Facts On File, 2004.
- Bowman, 2000: A. K. Bowman, *The Cambridge Ancient History: The High Empire, A.D. 70–192*. Cambridge, 2000.
- Bryant 1895: E.E. Bryant, *The Reign of Antonine*, Cambridge Historical Essays, 1895.
- Bunson 2009: M. Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*. Infobase Publishing, 2009.
- Burrell 2004: B. Burrell, *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*, Leiden: Brill, 2004.
- Mellor 2002: R. Mellor, *The Roman Historians*, Routledge, 2002.
- Scarre 1995: C. Scarre, *Chronicle of Roman Emperors*, Thames and Hudson, 1995.
- Scriptores Historiae Augustae*: Çev: D. Magie, Loeb, 1991.
- Scullard 1970: H. Scullard 1970 *The Oxford classical dictionary*. Clarendon, Press, 1970.
- Syme 1983: R. Syme *Historia Augusta Papers*, Oxford, 1983.
- Ward, 2009: A. Ward, *A history of the Roman people*, Pearson Higher Ed, 2009.